

DİNLER TARİHİ ARAŞTIRMALARI – VII

**TÜRKİYE'DE
DİNLER TARİHİ
(Dünü, Bugünü ve Geleceği)**

TÜRKİYE DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI

TANZIMATTAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE "DİNLER TARİHİ"

Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Dinler Tarihi, Batı'da, XIX. Yüzyılın ikinci yarısında, Din'in ve insanın menşei ile ilgili iddialar üzerine dünyanın gündemine girmiş bir bilim dalından biridir. Ancak bu bilim dalının sistemleşmesi ve din bilimleri arasında yerini alması; diğer bilim dallarının bekleneni verememesinin ve ihtiyacı giderememesinin sonucu olduğu anlaşılmaktadır. İhtiyaç ve beklentilerin modern anlamda Dinler Tarihini ortaya çıkardığını söylemek yerinde olacaktır. Çünkü Batı'da belirli yüzyıla kadar, özellikle Ortaçağ'da Kilise; tek otoritedir ve Kilise'nin dışında kurtuluşun olmadığını "Doğma" kabul etmiştir ve kabul ettirmek için de uğraşmıştır. Bu uğraş, tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Kilise, Hıristiyanlık dışında gerçek kabul etmediği için Hıristiyanlık dışındaki dinlerle ilgilenilmesine izin vermemiş, başka dinlerin varlığından bahsedilmesine bile tahammül edememiş ve bu kanaatte olanları "Aforoz" edebilmiştir. Buna rağmen dünyadaki gerçeklere dikkat çeken, Hıristiyan dünyanın dışında da "dünya" bulunduğunu savunanlar ve bilimsel verilere vurgu yapan araştırmacılar ortaya çıkmıştır.

Sömürgecilik sonucu Batı, temasa geldiği toplumların, İlkel Kabîlelerin dinlerini incelemeye başlamıştır. Kiliseye karşı gerçekleştirilen reform sayesinde serbest araştırma imkânları doğmuş ve "evrimcilik cereyanı" moda haline gelmiş, bu etkilerle dinin kaynağı hakkında tezler ileri sürülmüş ve tartışmalar başlamıştır. Bu araştırmacılar/ bilim adamları da herşeyi bilimle izaha girişmiş, Kilise'den intikamı ileri götürmüş, düşmanlıkta aşırıya kaçmış ve buna bağlı olarak Hıristiyan Kutsal Kitabı'nda verilen bilgiler dışında gerçeklerin arayışına gitmişlerdir. Bu işe Dinin ve insanın menşeinden/ kökeninde başlamışlardır. Onlar, Kitab-ı Mukaddes'te verilen bilgilerin aksine Din'in Menşei başka

yerlerde aramış, insanın yaratılışını tesadüfler ile ispatlamaya girişmişlerdir. Dinin kaynağı konusundaki tartışmalar, "evrimcilik" ve diğer tezlerin ilk heyecanının geçmesi ve karşı tezlerin ortaya atılması ile dinin ilmî ve tenkidi bir şekilde incelenmesinin gerektiğini ortaya koymuştur. O dönemin modası olan ve gündemi belirleyen bu konularda lehte ve aleyhte çalışmalar yapılmıştır. Bu ilmî ve tenkidi araştırmaları yürütebilmek; bazı din bilimleri yanında "Dinler Tarihi" bilim dalını ortaya çıkarmıştır.

Ban Dünyası'nda yapılan tartışmalar Osmanlı Devleti'ne de ulaşmış; Batı'daki tezlere benzer tezler savunulur olmuştur. O günün modası "akımlar", değişik yol ve yöntemler ile Türkiye'ye de taşınmıştır. Bu konuda Türkiye'de daha da ileri gidenler olmuş; Ban'daki Kilise ve Hıristiyanlık "nüansı" dikkate alınmadan, Ban "Din'e karşı oldu ilerledi, biz de Din'den kurtulursak ilerleriz" iddiaları yüksek sesle dile getirildiği dikkati çekmiştir. Burada Batının "Din"e değil, Dini ve Kutsal Kitabı kendi tekeline alıp Bilime engel olan Kilise'ye meydan okudukları, Kilise'yi devreden çıkararak "Dinin Özüne" ulaştıkları fark edilmemiştir. Çünkü İslâm'da "ruhbanlık" olmadığı gibi "yanılmaz otorite" de yoktur; Kuran ve Sünnet ışığında akla önem verilmekte ve bilim teşvik edilmektedir. Kuran'da 600-700 civarında bilimi, düşünmeyi, akıl erdirmeyi, laşmayı tegvik eden âyetler ve hadisler bulunmaktadır. Bilimle ilgili bu durum, İslâm'ı diğer dinlerden ayıran bir özelliktir ve ayrıcalıktır. Bunun yanında dünyada başka dinlere ya isim olarak ya bilgi olarak veya igaret olarak temas eden yegâne din İslâm'dır, yegâne Kutsal Kitap da Kuran'dır.

Kuran, bir taraftan İslâm'ın genel kurallarını ortaya koyarken diğer yandan da diğer dinlerden özellikle Müslümanların yakın ilişki içerisinde oldukları dinlerden ilgisi dolayısı ile özet bilgiler vermiştir. Kuran'da "Ehl-i Kitap" deyimini kullanılmakta, Yahudilik ve Hıristiyanlık iizerinde durulmakta, Hanîflik, Sabiîlik, Mecusîlik ve Putperestlikten de bahsedilmektedir. Bundan dolayı Müslümanlar, Dinler Tarihi konusunda ilk temel kaynak olarak Kuran'ı omek almış ve Kuran'm rehberliğinde Dinler Tarihi ile ilgili konulara yaklaşmışlardır. Kuran'ı kendine örnek alan Müslüman Bilginler, Bau'dan yaklaşık 1000 yıl önce başka dinler hakkında bilgi vermeye çalışmış ve bu konuda eserler yazılmıştır. Bu eserler konusuna bir süreçten geçilerek gelmiştir. Hicrî Birinci Yüzyılda dinî tartışmaları ihtiva eden "Makaleler", ikinci yüzyıldan itibaren de diğer dinlerle ilgili "Reddiye"ler yazılmıştır. Takip eden yüzyıllarda fırkalar/mezhepler ile beraber diğer dinlerden de bahseden "el-Fırak", "er-Redd", "ed-Diyânât" ve "el-Milel" tarzı eserler onaya çıkmıştır. Bu

eserler; sonuçta, "el-Fark Beyne'l-Fırak" ve "el-Milel ve'n-Nihal" (Hak Dinler ve Batıl Dinler) şeklini almıştır.

El-Bağdâdî'nin (öl. 429/1038) "el-Fark Beyne'l-Fırak", el-Bakillânî'nin (ö. 403/1012) "el-Milel ve'n Nihal", İbn Hazım'ın (ö. 456/1064) "Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvaî ve'n Nihal, el-Esferâinî'nin (ö. 471/1078) "el-Milel ve'n-Nihal", Şehristânî'nin (ö. 548/1183) "el-Milel ve'n-Nihal", en-Nevbahtî'nin (ö. 298/910) "el-Ârâu ve'd-Diyânât", Ubeydullâh'ın (ö. 485/1092) "Beyânu'l-Edyân", Gazâlî'nin (ö. 505/1111) "er-Reddü'l-Cemîl" ve İbn Kelbî'nin (ö. 204 ? 206/819-821) "Kitâbu'l-Esnam" adlı eserleri, İslâm Dünyası'nda, günümüzdeki karşılığı ile en önemli "Dinler Tarihi" çalışmalarındandır. İslâm Dünyası'nda Karşılaştırmalı Dinler Tarihi alanında da kayda değer çalışmalar yapılmıştır. Bunların başında; Türk kökenli el-Bîrûnî'nin (ö. 440/1048 veya 453/1061) "el-Âsârü'l-Bâkiye" ve "Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind" adlı eserleri gelmektedir.

Türk kökenli bir bilgin olan Şehristânî, Miladî XII. Yüzyılda, "el Milel ve'n-Nihal" adlı eserini yazmasının sebebini, "okuyanlara ibret, bundan ibret alanlara da bir ışık olsun diye bir özette topladım" şeklinde ifade etmiştir. Batı'da bu konuda yapılan çalışmalardan yaklaşık 7 yüzyıl önce Şehristânî'nin Dinler Tarihi özellikle İslâm Dini dışındaki dinler ile ilgili çalışma yapması bir ilktir ve güzel bir örnektir. Bu örnek çalışmalar sonraki yüzyıllar için hem Müslümanlara hem de Batılılara örnek hatta temel olmuştur. Buna rağmen sonraki dönemlerde aynı bakış açısının devam etmediği ve "Dinler Tarihi Araştırmaları"na karşı olumsuz bir tavır oluşturulduğu dikkati çekmektedir. Osmanlı Devleti'nde de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bazı dönemlerinde de özellikle bazı kesimlerde bu olumsuz yaklaşımların yaşandığı bir süreçten geçilmiştir. Bu olumsuz yaklaşımda bulunanların gerekçeleri arasında; "İslâm'ın olduğu yerde başka dinlerden bahsetmenin gereksizliği. . ." gibi kanaatlere sahip olma vardır. Bunun tersini savunan ve Karşılaştırmalı Dinler Tarihi çalışmalarını hem faydalı hem de İslâm'a uygun bulanlar da olmuştur. Ebu Hasan Ali el Hasan en Nedvî, bunlardan biridir ve özet olarak şöyle demektedir: "Mukayeseli çalışmaya olan ihtiyaç büyüktür. Çünkü Müslüman, mukayese yapmadıkça, İslâm'ın ve bu ebedî ve kâmil din kanalıyla Allah'ın kendisine verdiği nimetin değerini bilemez. Müslüman, İslâm'ın ibadet ve inanç esaslarını diğer dindekilerle mukayese etmedikçe, İslâm'a olan şükür ve övgüyü hakkıyla takdir edemez". Nedvî, bu kanaatine, Hz. Ömer'den nakledilen şu ifadeleri destek yapmaktadır: "İslâm'ın içinde büyüyüp de Cahiliye Dönemi'ni bilmeyen bir kimse İslâm'ı merhale merhale bozabilir".

Günümüzdeki modern Dinler Tarihi çalışmalarının başlangıcı bir buçuk yüz yıla yakın bir süreye dayanmaktadır. Bu sürede İslâm Diinyasi'nda ve Ban'da bazı çalışmalar yapılmıştır. Ban Dünyası'nda modern anlamda Dinler Tarihi çalışmaları, İngiltere Oxford Üniversitesi'nde Dinler Tarihi dersleri veren Alman asıllı Max (Maks) Miiller (1823-1900) ile başlamıştır. Max Miiller, 1856'da "Karşılaştırmalı Mitoloji" ve 1870 yılında yayınlanan "Dinlerin Esası ve Gelişmesine Ait Ders Notları" adlı eserleri ile diğer dinleri inceleme yolunu açmış ve büyük ilgi görmüştür. Max Miiller, Nedvî gibi, özet olarak kişinin kendi inancının farkını ve önemini diğer dinleri öğrendiğinde daha iyi kavrayacağını gerekçe yapmıştır. Bu gerekçe de Ban'da da Dinler Tarihi'nin ortaya çıkışının ve yerleşmesinin sancılı bir süreçten geçtiğini göstermektedir. Baa Diinyasi'nda modern anlamda Dinler Tarihi bilim dalının temelini 1873 yılında Cenevre'de kurulan "Dinler Tarihi (*Religionswissenschaft*)" kürsüsü oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile başlayan süreçte modern anlamdaki Dinler Tarihi çalışmalarının başlangıcı Ban Dünyası ile hemen hemen aynı döneme rastlamaktadır. Bu süreçte "dinî araştırmalar", "esatir" tarzı dersler ve eserler ile yapılmıştır. Tebliğimizde, sadece "Tarih-i Edyan / Dinler Tarihi" kitapları üzerinde özet olarak durulacaktır. Çünkü diğer çalışmalar başka tebliğciler tarafından ele alınacaktır. Bunun için konu ; Cumhuriyet Öncesi / Cumhuriyete Geçiş Süreci Dönemi ve Cumhuriyet Türkiye'si Dönemi olmak üzere iki alt başlıkta incelenmektedir.

a. Cumhuriyet Öncesi / Cumhuriyete Geçiş Süreci Döneminde Türkiye'de Tarih-i Edyan / Dinler Tarihi Kitapları

Cumhuriyet öncesi Türkiye'de Dinler Tarihi çalışmaları hemen hemen Batı ile aynı döneme denk gelmektedir. Ancak Ban'dan farklı olarak Türkiye'de diğer dinlerle/inanışlarla ilgili bilgiler veren, karşılaştırmalar yapan "Milel ve Nihal" tarzında eser geleneği ve altyapı vardır. Bu eserler, günümüz Dinler Tarihiçileri tarafından modern anlamdaki çalışmaların "ilk örnekleri/ilk öncüleri" kabul edilmektedir. Şehristanî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'i "karşılaştırmalı dinler tarihi çalışmalarının ilk örneği"; İbn Hazm'ın "*Kitabu'l Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*"i dinler hakkında bilgi veren ve metin kritikleri yapan özgün bir çalışma; Birunî'nin "*Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind*" Hinduizm konusunda hem Batı hem de Doğu için önemli katkılar sunan eşsiz

bir çalışma olarak kabul edilmektedir. Klasik eğitim kurumlarında bu eserlerden yararlanılmıştır. Bu eserler; Türkiye'de Tarih-i Edyân/ Dinler Tarihi geleneğinin öncüleri sayılmış, Dinler Tarihi'nin yanında Mezhepler Tarihi'nin de kaynakları arasında yer almıştır.

Tanzimat'tan sonra Türkiye'de "Klasik Eğitim Kuruluşları'nın modernleştirilmesi ve Batı tarzı kurumların örnek alınması süreci başlatılmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, diğer kurumlar gibi eğitim kurumları da gerileme sürecine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin eğitim kurumlarından olan medreseler; XVII. Yüzyıldan itibaren, Devletin diğer kurumlarına paralel olarak gerilemiş ve önceki dönemlerdeki fonksiyonlarını yerine getiremez olmuştur. Devletin yıkılışını önlemek amacıyla yapılmaya başlanan yenilikler çerçevesinde, eğitim-öğretim kurumları da yeniden düzenlenmiştir. XVIII. Yüzyılın sonlarında ordunun subay, teknik eleman ve doktor ihtiyacını karşılamak üzere, çağın gereklerine uygun okulların açılmasına başlanmıştır. Tanzimat Donemi'nde, askerî okulların yanında, Avrupa'dakilere benzer modern eğitim kurumları açılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Eğitimde-Öğretimde yenileme hareketlerinin, 1773 yılından itibaren başladığı ve 1839 yılına kadar sürdüğü dikkati çekmektedir. Batılı anlamda eğitime-öğretime de, genelde, deniz subayı ve mühendis yetiştirme (1773 yılında Deniz Mühendis Okulu ve 1793 yılında Kara Mühendis Okulu) ile başlanmıştır. Bu alanlarda başlayan eğitim-öğretim Tanzimat ile değişik alanlara yayılmış ve günümüze kadar gelmiştir.

1826 yılında bazı okulların bağlandığı Evkaf (Vakıflar) Bakanlığı kurulmuştur. 1839 Tanzimat Fermanı ile siyasi ve sosyal bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemenin eğitim-öğretim kurumlarına da etkisi olmuştur. Örgün Öğretim alanında önemli gelişmeler yaşanmış ve çok sayıda yeni okul açılmıştır.

Medreseler dışında kalan ilk, orta ve yükseköğretim için düzenlemeler yapılmıştır. Kız öğretmenleri yetiştiren okullar ile üniversite açılmış ve meslekî öğretimin temelleri atılmıştır. 1846 yılında Darü'l Fünun (Üniversite) açılması kararlaştırılmıştır. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi çıkarılmıştır. Bundan sonraki dönemde ihtiyaç duyulan her alanda Batı tarzı okullar yaygınlaştırılmıştır. "Batı tarzı eğitim kurumları" yanında Medreseler de varlığını sürdürmüş ve böylece ortaya iki farklı okul tipi, iki farklı eğitim yöntemi çıkmıştır.

Değişme ve yenileşme genelde bu yeni okullarda ve onların programlarında olmuştur. Bu program yenileşmesi çerçevesinde 1859 yılında açılan Mekteb-i Milkiye dersleri arasına sonraki yıllarda “Tarih-i Edyan/Dinler Tarihi” dersi girmiştir. (Bkz. Mehmet Aydın, “Osmanlı Medreselerinde Tarih-i Edyan Dersleri”, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi –IRCICA-, İstanbul, 2001, 169. DH. İ. UM 5-2/1-9’da kayıtlı H. 1335/M. 1916 tarihli bir belgede, Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye’den, Mekteb-i Mulkiye’de okutulan Tarih-i Edyan dersi programı hakkında bilgi istenildiğine ve İdare-i Umumiye’nin konuyu Mekteb-i Mulkiye’ye havale ettiğine işaret edildiği belirtilmektedir). Ancak “Dinler Tarihi” ile ilişkilendirilecek ilk dersin de, 1874 yılında İstanbul Darulfunun Edebiyat Fakültesi Ders Programında “Tarih-i Umumî ve İlm-i Esâtiri Evvelin” adı ile yer almıştır. II. Meşrutiyetin (1908) ilanından sonra 1910 yılında Medâris-i İlmiye Nizamnamesi’nin kabul edilmesi ile Dinler Tarihi önemini hissettirmiş ve 1911 yılında da Ulûm-ı Şeriyye Şubesi dersleri arasına “Tarih-i Edyan” dersi girmiştir. Ulûm-ı Şeriyye Şubesi , 1914 yılında Medresetu’l Mütéhassisin’e dönüştürülmesine rağmen Tarih-i Edyan dersi yerini korumuştur. Medresetu’l-Mutehassisin adı, 1918 yılında, Medrese-i Suleymaniye olarak değiştirilmiş ve burada da “Tarih-i Edyan” dersi okutulmuştur. (Bkz. Hikmet Tanyu, “Türkiye’de Dinler Tarihi’nin Tarihçesi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1960, Cilt: VIII, s. 109; Abdurrahman Kucuk- Gunay Tumer-Mehmet Alparslan Küçük, Dinler Tarihi, Ankara 2009, 36-37; Ekrem Sarıkcıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Isparta 2002, 5).

Osmanlı Devleti’nde yukarıda işaret edilen dönemde Dinler Tarihi ile ilgili eserler de yazılmıştır. Ahmet Mithat Efendi’nin Tarih-i Edyan’ı (1911) , Mahmud Es’ad b. Emîn Seydişehrî’nin Tarih-i Edyan’ı (1911-1912) ve M. Şemseddin(Günaltay)’ın Tarih-i Edyan’ı(1338/1922) bu eserlerdendir.

Tanzimat ile Cumhuriyet arasında Türkiye’de doğrudan Dinler Tarihi dersleri okutulmuş ve bu konuda kitaplar yazılmıştır. Cumhuriyetin İlanından önce yazılan Dinler Tarihi / Tarih-i Edyan kitapları şunlardır:

1- Ahmed Mithad Efendi, *Tarih-i Edyan* (İstanbul 1911/1912)

Dâru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi’nde Dinler Tarihi, özellikle II. Meşrutiyet’ten sonra ders olarak okutulmuş ve ilk kitap da Ahmet Midhad Efendi tarafından yazılmıştır. Ahmet Mithat Efendi’nin yazdığı *Tarih-i Edyan* isimli eser, 1911/1912 yılında İstanbul’da basılmıştır. Ahmed Midhad Efendi’nin

“*Tarih-i Edyan*”ı, ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Bu kitabın muhtevası; o dönemin gündeminde olan konuları ihtiva etmektedir.

Ahmed Mithad Efendi; I. Cilt olarak işaret ettiği 336 sayfadan ibaret olan *Tarih-i Edyan*’ında, özet olarak, *Tarih-i Edyan*ın lüzumu ve önemi, talebenin ve muallimin hazırlanması, Dinler *Tarih-i Hocasının* tarafsızlığı, Dinin gelişmesi; Animizm, Totemizm, Putperestlik, Fetişizm gibi dinin menşei kabul edilen nazariyeleri/dinî terimleri; Moğolların, Amerikalıların, Okyanusyalıların, Mısırlıların, Keldanîlerin, Asurîlerin, Filistinlilerin, Fenikelilerin, Arapların, Yunanlıların, Slavların, Cermenlerin dinleri;yaşayan dinlerden Çin dinlerinden Konfüçyanizm ve Taoizm, Japon Dinleri’nden Şintoizm, Zerdüştilik, Hindistan menşeli Dinlerden Hinduizm, Budizm gibi dinlere yervermiştir.

Kitabına “Umumîyat” anabaşlığı altında “*Tarih-i Edyanın Lüzumu ve Ehemmiyeti*” alt başlığı ile giriş yapan Ahmed Mithad Efendi’nin ilk cümleleri şunlardır: “Din-i İslâm ahırü’l edyandır. Beni Zişân Efendimiz dahi Hatemu’l Enbiya’dır. Bu halde evâli’l edyanı bilmek ve ekadimu’l enbiyayı tanımak lüzumu kendi kendine zâhir olur. Kuran-ı Kerim dahi bize lüzum-u irae(gösterme, tayin etme) eder. Zira enbiya-ı selefeden bazılarının kıssalarını haber verip bazılarının kıssalarını haber vermez. Bu demektir ki enbiya, Kuran-ı Kerim’in esame-i şerifesini tadad buyurduğu 28 Zevat-ı Kiram’dan ibaret değildir. Dahaları da vardır. Ama onların kıssalarına lüzum görülmediği için zikredilmemiştir. Kezalik Kuran-ı Kerim, Din-i İslâm’dan başka edyandan da bahseder...”(s. 3). O; bu girişi yaparak Kuran’ı örnek/temel aldığını belirtilerek muhtemel itirazların önünü kesmek istemiş; dinlerin sadece “semavî dinler”den ibaret olmadığını ve semavî dinlerin dinler tekâmülünün son mertebesi olduğunu vurgulamıştır (s. 4-5). İlimlerin bazısını bazısına anahtar kabul eden Mithad Efendi; din gibi konuların hassas konular olduğunu, bu konularda hem hocanın hem de talebelerin hazırlıklı olması gerektiğini, talebenin kendi dini yanında tarih ve coğrafya ile beraber etnolojiyi ve filolojiyi de bilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. (s. 8-12)

Ahmed Midhad Efendi; *Dinler Tarihi Hocasının Tarafsızlığı* başlığı altında, *Tarih-i Edyanın gâyesinin bir dini savunmak olmaması gerektiğini* belirtmesine rağmen kendisinin semavî dinlerin en ekmeli olan İslâm Dini’ni savunduğunu da belirtmekten geri kalmamaktadır. (s. 17-18).

Din nazariyeleri ile ilgili bilgileri genel bilgiler olarak ele alıp Batılı kaynaklardan da yararlanıp inceleyen Midhad Efendi, kitabın 120. sayfasın-

dan sonra Keldanîler, Cermenler , Slavlar , Asurlular , Babilliler , Finikeliler , Mısırlılar, Araplar gibi toplumların/milletlerin geçmişte yaşanmış fakat günümüzde yaşamayan dinlerden bahsetmektedir. Bunlardan sonra o, “Kitab-ı Mukaddesse Sahibi Putperestler” başlığı altında, yaşayan dinlerden Konfüçyanizm, Taoizm, Şintoizm, Zerdüştilik, Budizm ve Budizmin yayıldığı yerleri I. Cilt’te konu edinmiştir. Kitabın son paragrafında; asıl Buddisliğin “...pek dakik ve ahlâkî güzel bir din olup 15-20 sene mukaddem, Avrupa’ya bile intikâl ederek, ez cümle Paris şehrinde, mütefekkirîn-i ahâliden 30 bin kadarı akâid-i mezkureyi kabul etmişlerdi” dedikten sonra bu durumun kendisini hayrete düşürdüğünü ve “Paris’te 30. 000 Buddî” adı ile bir kitapçık yazmak mecburiyetinde kaldığını belirtmiş ve bu konuda geniş bilgi isteyenlerin o kitaba başvurabileceği ifadesi ile I. Cilde son vermiştir. Diğer Tarih-i Edyan kitaplarında olduğu gibi Ahmed Midhad Efendi’nin de bu kitabının ikinci cildi çıkmamış ve tek cilt olarak günümüze gelmiştir.

Ahmed Mithad Efendi, Tarih-i Edyan kitabında, kendine göre bir yöntem belirlemiş ve bu yöntemde hedef kitlenin hassasiyetini dikkate alarak konuya giriş yapmıştır. Kitapta o, Dinler Tarihinin önemini, dinlerin menşesini ve gelişim sürecini vurgulanmakta hem öğrencinin hem de hocanın derse nasıl hazırlanacağı üzerinde durmaktadır. Yöntem belirtildikten ve dersi cazip hale getirebilmek için yapılması gerekenler ortaya konulduktan sonra Din ile ilgili gündemdeki konular ele alınmaktadır. Dinler Tarihi’nin / Tarih-i Edyan’ın önemi ve yararı vurgulanırken; Dinler Tarihi bilgilerinin İslâm Dini lehine kullanılabilmesine ve Müslümanların bu vesile ile İslâm’ın yüceliğini, Tevhit İnancının üstünlüğünü görebileceğini ve Müslüman olmaktan dolayı iftihar edebileceğini ortaya koyarak Dersi sevimli hale getirmeye çalışmaktadır. Bunu yaparken onun bazı endişeler taşıdığı, verilen bilgiler ile inancın sarsılabileceği düşüncesine kapıldığı ve bu olumsuzluğu gidermek için Dinler Tarihi Dersini okumadan önce temel İslâmî bilgileri/eğitimi almayı gerekli şart olarak öne sürmektedir. Bu gibi tespit ve değerlendirmelerin Cumhuriyet Döneminde çok sonraları yazılan Dinler Tarihi kitaplarında bile rastlanmaktadır. Bu durum, bize, Müslüman toplumda diğer dinlere karşı ihtiyatlı yaklaşıldığını, “Son Ekmel Din” olan İslâm’ı bildikten sonra başka dinlere ihtiyaç olmayacağı anlayışının ve başka insanlara da İslâm’ı kabul ettirip onları da “kurtuluşa ulaştırma” amacının payı olmalıdır.

Ahmet Mithat Efendi; Tarih-i Edyan kitabını, o dönemin bilinen Din Bilimcisi(Din Fenomenoloğu ve Dinler Tarihçisi) Hollandalı Chantepie de la

Saussaye (1848-1920) tarafından 1887-1889 yıllarında iki cilt olarak yayınlanmış olan *Lehrbuch der Religionsgeschichte/ Manuel d'Histoire des Religions* çalışmasından yararlanarak hazırlamıştır. O; yöntem olarak, Türk Dinler Tarihçilerinden, kendi Dini olan İslâm'ı çokiye bilmesini, eleştiriden kaçınıp karşılaştırma yolunu tutmasını, bu karşılaştırmada İslâm'ın bir çekincesinin bulunmadığını bilmesini, tam anlamda olması mümkün olmasa da tarafsız olmaya gayret etmesini, genel tarihi ve coğrafyayı özellikle dinler coğrafyasını dikkate almasını ve dinler işlenilirken temel kaynak olarak Kutusal Kitapları almalarını önermektedir.

2-Mahmud Esad bin Emin Seydî Şehri, *Tarih-i Edyan*, (İstanbul 1330-1333/ 1914/ 1915)

Seydi Şehirli Mahmud Esad Bin Emin Efendi;Osmanlı Devleti'nin son döneminin önemli isimlerden biridir, Hukuk Fakültesinde hukuk dersleri yanında, Daru'l Fünûn Edebiyat Fakültesinde İslâmTarihi ve Tarih-i Edyan dersleri okutmuştur. Okuttuğu ders için de 1914/1915'lu yıllarda *Tarih-i Edyan* kitabını yazmıştır. Mehmed Emin Efendi, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi İ. İsmail Hakkı Bölümü 1077/5 numarada kayıtlı olan bu Tarih-i Edyan'ın hazırlanmasında ; Ahmed Midhad Efendi'nin Tarih-i Edyan kitabı ile Chantepie de la Saussaye'nın *Lehrbuch der Religionsgeschichte /Manuel d'Histoire des Religions* isimli eserinden ve Salomon Reinache'ın(1858-1932) *Orpheus. Histoire Générale des Religions*(Paris 1909) adlı çalışmasından yararlandığı/ onları temel aldığı anlaşılmaktadır.

Mahmud Esad Efendi; *Tarih-i Edyan* isimli eserinde, Dinler Tarihi'nin Mahiyeti ve Tarihçesi ile diğer ilim dallarıyla ilişkisine, Dinin Tarifine ve Menşesine, Tabu'ya, Animizme, Fetişizme, Totemizme, Kehanete ve İlme, İlkel Kabîle Dinlerine, Dinin Tekâmülüne, Ruhculuğun Doğuşuna, Uluhiyet Fikrinin Kökenine, Dinlerin Meratıbının Takibine, İbadetlerin Tekâmülüne ve Dinî Reislere ayırmıştır. Bu ana başlıkların altında, 81 alt başlıkta ilgili konulara yer verilmiştir.

Mahmud Esad bin Emin Seydî Şehri, Dinler Tarihi'nin mahiyeti ve gagesini ele aldığı ilk kısımda, günümüzde de Dinler Tarihçilerinin sıkça üzerinde durduğu gibi, *Tarih-i Edyan*'ın gagesinin herhangi bir dinin savunması olmadığını ve bunun Kelâm İlmi'nin işi olduğunu belirtmekte, tarafsız olmak gerektiği ancak bunun mümkün olmadığını ve tarafsızlığın izafi olduğunu da vurgulamaktadır (s. 3-4). O, *Tarih-i Edyan* ile ilişkisi olan bilim dallarını, da Genel Tarih, Coğrafya, Etnoloji, Felsefe, Tabiat İlimleri(Hikmet, Kimya, Fiz-

yoloji, Psikoloji vs.) , Hey'et İlmi şeklinde 5 grupta toplamakta ve herbirine niçin ihtiyaç olduğunu da açıklamaya çalışmaktadır (s. 4-6). Üçüncü kısımda Dinler Tarihi İlminin Avrupalılar arasında yeni meydana çıktığını, henüz bir ilim olarak bile kabul edilmediğinin, yerleşip kabul görmesi için zamana ve bazı şartlara ihtiyaç olduğunun altını çizmiştir. Buna karşılık Dinler Tarihi'nin İslâm'a hizmette önemli yerinin olmasından dolayı Müslüman Bilginlerce bilindiği ve mühim bir mevkiye sahip olduğu, diğer dinler hakkında bilgi veren en eski kaynağın Kuran-ı Kerim olduğu ve Kuran'ı rehber alan Müslüman bilginlerin çeşitli eserler yazdığı kabul edilmiştir(s. 11-12).

Bu kitabın 81. alt başlığının sonlarına doğru Esad Efendi şöyle demektedir: “. . Zerdüşt, Konfüçyüs, Budda gibi isimler Edyân-ı Kadıme'yi kavâid ve nazâriyat-ı cedideleri ile tecdit ve ikmâl etmiş olan zevatın isimleridir. Kitaplarına dahi Kitab-ı Mukaddese nazarıyla bakılmaktadır”(s. 130). O, kitabın iki kısımdan/ciltten ibaret olduğunu, Birinci Kısımda, hakkında bilgi verdiğimiz kısımda/ciltte geçmiş/günümüzde yaşamayan dinlerden(Edyan-ı Münderise) bahsedildiğini, İkinci Kısım da/Cildi de “Yaşayan Dinleri”ne ayrılacağı ifade etmektedir. Ancak diğer Tarih-i Edyânlar gibi bunun da ikinci cildi çıkmamıştır.

3- M. Şemseddin (Günaltay), *Tarih-i Edyan*, (İstanbul 1338/1922)

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde özellikle Kurtuluş Harbi yıllarında okutulan Tarih-i Edyan dersi ve önceki Tarih-i Edyan kitaplarına göre daha derli toplusu ve dipnotlusu M. Şemseddin'e (Günaltay)a aittir. M. Şemseddin, Dinler Tarihçiliğinden önce, kariyer olarak Tarihçi, ideolojik olarak da önce İttihad ve Terakki içinde “İslâmcı” kimliği ile öne çıkmış, sonra Türkçülük ile İslâm'ı paralel götürmüş, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasından sonra da Darü'l Fünûn İlahiyat Fakültesi Dekanlığı, Meclis-i Mebusan'da ve TBMM'inde Milletvekili olarak bulunmuş, Başbakanlık (1949) ve Türk Tarih Kurumu başkanlığı (1941-1961) yapmıştır. Siyaset ile bilim adamlığını beraber götüren, Ankara İlâhiyat Fakültesinin açılmasını gerçekleştirerek önemli gördüğü Dinler Tarihinin uzun bir aradan sonra okunmasını sağlayan ve Türk Demokrasisinde emeği olan bir “Tarih-i Edyan/Dinler Tarihi” uzmanıdır. M. Şemseddin Günaltay, Ahmed Midhad Efendi'nin ve Mahmud Esad bin Emin Seydî Şehri'nin kullandığı Dinler Tarihi ile ilgili kaynakları kullandığı gibi A. Reville'nin “Prolegomènes a l'Histoire des Religions”u ve Moris Jastrow'ın “ the Study of Religion”u başta olmak üzere Batıda yazılmış dinî, felsefî ve sosyolojik eserlerden özellikle

Emile Durkheim'in "les Formes Elémentaires de la Vie Religiuse" gibi eserlerden yararlanarak dinin menşei ile ilgili nazariyeler üzerinde durmuş, tahlillerde, değerlendirmelerde ve tenkitlerde bulunmuştur.

Şemseddin Günaltay, Tarihi Edyanı/ Dinler Tarihini, insanlığın ruhî ve fikrî aşamalarını ortaya koymak için incelenmesi gereken en önemli bir alan olduğunun altını çizmektedir(s. 3). O; İlm-i Edyan ana başlığı altında "Tarih-i Edyan –Felsef-i Edyan" alt başlıkları altında bu alanlara açıklık getirmekte, İlm-i Edyan'ın ortaya çıkışı ve gelişim sürecini işlemekte, İlm-i Edya'nın İslâm Dünyası'ndaki durumunu ortaya koymakta, dinin mahiyetini ele almakta, dinlerin tasnifini ve İslâma göre dinin tasnifini vermekte, insan için dinin önemi üzerinde durmaktadır(s. 7-. 39). İnsanlık için dinin lüzumu üzerinde biraz daha fazla durmakta ve Tarihi Edyan'da kullanılan (Totemizm, Ateizm, Mono-teizm, Politeizm, Henoteizm) gibi terimler ile ilgili bilgi vermektedir(s39-63).

Günaltay, Birinci Kısımda, "Edyan-ı İptidaiye" yer vermiş, Animizm, geniş bir şekilde Totemizm, Naturizm, Fetişizm gibi Batı'da dinin menşei olarak gösterilen ve Türkiye'ye de yansımış bulunan nazariyeleri ele almış, yer yer tenkit etmiştir(s. 65-205). "Afrika'daki Vahşi Kavimlerin Dini"(s. 206-208) başlığı altında "İlkel Kabîleler"e ait dinî inanışlar ile ilgili bilgiler yanında Afrika ve Okyanusya halkının dinlerini işlemektedir(s. 209-241). Bundan sonra Çin'de Din başlığı altında 242. sayfadan sonra yaşayan dinlere yer vermiş, Çin'de Din başlığı altında Çinlilerin eski ve yeni dinleri üzerinde durmuş, Konfüçyanizm'e, Laotzu'ya, Tao Te king'e, Çindeki Budizme, Çin filozoflarına, Japonların dinine temas etmiştir(s. 242-320). "Japonlarca mukaddes olan renkler, kırmızı ile beyaz olduğu gibi mukaddes olan rakam da 8 adedir" cümlesi ile I. Cildi bitirmiştir(s. 320). Diğer Tarih-i Edyan kitapları gibi "Birinci Gildin Hıtamı" ifadesi ile kalınmış ve II. Cilt de çıkmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Ahmed Midhad Efendi ile başlayıp Şemseddin Günaltay ile sona eren Tarih-i Edyan tam anlamı ile kurumlaşmamıştır. Dinler Tarihinin akademik anlamda kurumsallaşması ancak Türkiye Cumhuriyeti döneminde gerçekleşebilmiştir. Dinler Tarihi'nin kurumsallaşmasında önceki Tarih-i Edyan kitaplarında ve önceki tecrübelerden yararlanılmıştır. Akademik anlamda Dinler Tarihinin yerleşip kurumsallaşması Merhum Hocamız Hikmet Tanyu'nun Doktorasını tamamladığı 1959 yılından sonradır. Bu başlangıç günümüzde Dinler Tarihini önemli bir disiplin haline getirmiştir.

b. Cumhuriyet'in İlânından Sonra Türkiye'de Dinler Tarihi Kitapları

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasından sonra, 3 Mart 1924 tarihinde, 430 sayılı "Tevhîd-i Tedrisat Kanunu"nu çıkarılmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu, iki ana temel üzerine oturtulmuştur. Bunlardan biri, eğitimin-öğretimin birleştirilerek Millî Eğitim Bakanlığına bağlanması; diğeri de Din'in doğru öğretilip yaygınlaştırılmasını sağlayacak kurumların açılmasıdır. Bu iki ana temelden biri, Türkiye'de eğitim-öğretim disipline edilmek üzere Millî Eğitim Bakanlığının yetkisine verilmiş olmasıdır. Diğer temeli de; Türk Milletine, Dini doğru öğretecek Yüksek Din Bilginlerini yetiştirecek İlâhiyat Fakültesi'nin kurulması, dinin doğru anlatılmasını ve dinî ihtiyaçlarını karşılanmasını sağlayacak İmam-Hatiplerin yetişmesi için okulların açılmasıdır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu çerçevesinde İstanbul Daru'l Fünûn'da/ Üniversite'de düzenleme yapılmış ve Medrese-i Süleymaniye İlâhiyat Fakültesi'ne dönüştürülerek bu "Üniversite"ye bağlı olarak açılmıştır. Bu İlâhiyat Fakültesi'nin Ders Programı'nda "Türk Tarih-i Dinîsi" ve "Târîh-i Edyân" derslerine yer verilmiştir. Bu dönemde Türk Tarih-i Diniyesi Fuad Köprülü tarafından, Tarih-i Edyan dersleri de George Dumézil(1924-1927) tarafından okutulmuştur. İlâhiyat Fakültesi'nin 1933 yılında kapatılmasından sonra İslâm Tetkikleri Enstitüsü kurulmuştur. Bu Enstitü'de "Türk Dinleri ve Mezhepleri Tarihi", "Umûmî Dinler Tarihi" dersleri yer almıştır. İslâmî Tetkikler Enstitüsü'nün kapatıldığı 1936 yılından Ankara'da İlâhiyat Fakültesi'nin açıldığı 1949 yılına kadar Türkiye'de Dinler Tarihi ile ilgili akademik seviyede herhangi bir ders verilmemiştir. Bununla beraber 1935-1949 tarihleri arasında Ömer Hilmi Budda'nın Budizm ağırlıklı Dinler Tarihine Giriş, Ömer Rıza Doğrul'un Yeryüzündeki Dinlerin Tarihi adlı çalışmaları yayınlanmıştır. Ankara Üniversitesi bünyesinde 1949 yılında açılan İlâhiyat Fakültesi Ders Programında Dinler Tarihi dersi de konulmuştur. Ankara İlâhiyat Fakültesi'nin açılması ve Ders Programı'nda Dinler Tarihi'nin yer alması günümüz Türk/Türkiye Dinler Tarihçiliği için dönüm noktası olmuştur.

Ankara İlâhiyat Fakültesi'nden sonra 1951/1952'li yıllarda İmam-Hatip Okulları, 1959'lu yıllarda Yüksek İslâm Enstitüleri ve 1971 yılında da Erzurum İslâmî İlimler Fakültesi açılmıştır. İmam-Hatip Liselerinde, Yüksek İslâm Enstitülerinde ve İslâmî İlimler Fakültesinde "Dinler Tarihi/ Mukayeseli Dinler Tarihi" dersi okutulan dersler arasında yerini almıştır. 2547 sayılı

Yükseköğretim Kanunu ile 1982 yılından sonra Yüksek İslâm Enstitüleri İlahiyat Fakültesi'ne dönüştürülmüştür. Bu Fakültelerde Dinler Tarihi Bilim Dalı, önce İslâm Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Bölümü'nde, sonra da Felsefe ve Din Bilimleri Bölümünde yerini almış ve Dinler Tarihi Dersi günümüze kadar okutulmuş ve gelmiştir. 2006/2007 Eğitim-Öğretim yılından itibaren Ankara ve İstanbul Üniversiteleri İlahiyat Fakültelerinde "Dünya Dinleri Bölümü" açılmış ancak sadece Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dünya Dinleri Bölümüne öğrenci alınmıştır. Bu Bölümde Dinler Tarihi'ni ilgilendiren dinler ile ilgili bilim dalları ve dersler olmakla beraber ayrıca Dinler Tarihine Giriş/Dinler Tarihi dersleri yer almıştır.

Ankara İlahiyat Fakültesi'ndeki Dinler Tarihi Dersi, 1949-1952 yıllarında Hilmi Omer Budda, 1952-1954 - Mehmet Karasan, 1954-1959 Annemarie Schimmel, 1959-1982 Hikmet Tanyu, 1983-1985 Günay Tümer-Mehmet Aydın-Abdurrahman Küçük, 1985-1999 Abdurrahman Küçük tarafından okutulmuştur. YÖK'ten sonra oluşan İlahiyat Fakültelerinde Dinler Tarihi Dersi, Erzurum'da ve Samsun'da Ekrem Sarıkçıoğlu, Bursa'da Günay Tümer, Konya'da Mehmet Aydın-Osman Cilacı, Kayseri'de Şaban Kuzgun - Harun Güngör ve İstanbul'da Ömer Faruk Harman tarafından verilmiştir.

1960'lı yıllardan itibaren Dinler Tarihi Bilim Dalı, Türkiye'de, ciddi bir konuma kavuşmuş ve yeni bir döneme girmiştir. Çünkü bu tarihten sonra Cumhuriyetin ilk ve önemli akademik Dinler Tarihçisi sayılabilecek Hocamız Merhum Prof. Dr. Hikmet Tanyu (D. 1918- Ö. 1992) Dinler Tarihi Kürsüsünün başına geçmiştir. "Dinler Tarihi" ile özdeşleşmiş olan Hikmet Tanyu, Türkiye'de yeni bir çığır açmış ve "Tanyu Ekolü" olarak adlandırdığımız "Türk / Türkiye Dinler Tarihi Ekolü"nü oluşturmuştur. Hikmet Tanyu, Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri (1959) adlı doktora çalışması ve Türklerde Taşla İlgili İnançlar adlı Doçentlik çalışması ile Dinler Tarihi Bilim Dalı'nın ilk ismi olmuştur.

Hikmet Tanyu, yaptığı çalışmalarda Türk kültürü ile ilgili/bağlantılı konulara ağırlık vermiştir. Adak, taş, dağ gibi konularla ilgili çalışmaları, Eski Türk Dini ile ilgili araştırmaları onun akademik çalışmalarının temelini teşkil etmektedir. Tanyu, ilk Türk akademisyen dinler tarihçisi olarak, Dinler Tarihi çalışmalarını genelden özele indirmiş, Türk Kültürünü ve "Türk Dini"ni tanıma amacına yönelik olarak "Türk Dinî Tarihi"ne ağırlık vermiştir. Bu Türk Dinî Tarihi anlayışı/yaklaşımı, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Tarih-i Edyan ile yan yana götürülen ve ders programlarında

yer alan “Türk Tarih-i Dinîsi” ile de ilgilidir. Çünkü Türk Milleti'nin “Dinî Tarihi” bilinmeden, **Türklerin** / Türk Milleti'nin din konusunda geçirdiği evreler kavranılmadan diğer dinleri konu edinen Tarih-i Edyan'ı/Dinler Tarihini **hakki** ile kavramak zordur. Zaten o dönemde yazılan Tarih-i Edyan kitaplarına **bakıldığında** “Din”in ne olduğu, dünyada dinin menşei ile ilgili olarak gündeme getirilen “tezler” ve tenkidi ile bunları öğrenmenin ve başka dinleri bilmenin Müslüman Türk Milleti için faydasına vurgu yapıldığı görülmektedir. Bundan dolayı Tanyu Hocamız, yakından uzağa gitmeyi, sağlam temel üzerine Türkiye Dinler tarihini oturtmayı, Türk Milleti, Türk Kültür ve Medeniyeti, Türk Bilim Tarihi, Türkiye Dinler Tarihi, Genel Bilim Tarihi, Dünya Din Bilimleri ve Dinler Tarihi alanına katkıyı esas almıştır*.

Hikmet Tanyu öncesi ve sonrası, bir sürelik boşluk ve sessizlik olsa da bu siirede doğrudan Dinler Tarihi kitapları yazılmıştır. Bu kitaplara aşağıda özet olarak değinilecektir.

1- A. Hilmi Ömer Budda, *Dinler Tarihi* (İstanbul 1935)

Günaltay'ın Tarih-i Edyam'ndan sonra Türkiye'de Dinler Tarihi dersi alanında belirli bir süre bir boşluk olduğu, A. Hilmi Ömer Budda'nın “Üniversite Dinler Tarihi Doçenti” unvanı ile 1935 yılında İstanbul'da yayınlanan Dinler Tarihi kitabına kadar 13 yıllık siirede başka bir eser de olmadığı dikkati çekmektedir. Budda, Daru'l-Fünûn/İstanbul Üniversitesi **İlâhiyat** Fakültesinin kapatılması iizerine bir siire devam eden İslâmî Tetkikler Enstitüsü'nde (1933-1936) Dinler Tarihi Doçenti olarak görev yapmıştır. Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak **İlâhiyat** Fakültesi açılıncaya kadar Liselerde öğretmenlik yapmış olan Budda(öl. 1952), yeni açılan bu İlâhiyat Fakültesine Dinler Tarihi **öğretim** üyesi olarak atanmış ve 1949-1952 **yılları** arasında bu görevini sürdürmüştür.

-
- Bu Ekolii / bu Anlayışı yanlış değerlendiren, buradaki inceliği ve yakından uzağa gitme yöntemini kavrayamayan; Emoloji, Antropoloji, Türk Kültürü merkezli yaklaşımdaki nüansı algılayamayan bazı Dinler Tarihçileri; bu tip çalışmalarını **ırkçılık** sanmakta, **İlâhiyatçı** Dinler Tarihçilerini ve ilgili fakülteleri **bağnazlık** ile suçlamayabilmekte ve yabancı dilde yapılmış **çalışmaları** kopya etmeyi Dinler Tarihçilik zannetmektedir. Boyle bir yaklaşım içinde olanların; soyledikleri ile yaptıklarının birbirini **utmadığı** ve içine düştükleri **çelişkileri** fark edemedikleri basit bir değerlendirme ile fark edilebilmektedir. Bu tür yaklaşımların bir kurumu, bir kitleyi hedef alan ve töhmet altında bırakan bir yaklaşım olduğunu ve bu yolun çıkar yol olmadığını belirtmekte yarar vardır.

Budda, yazdığı Dinler Tarihi'nin hazırlanışını ve önemini Önsöz'de şu şekilde ortaya koymaktadır: "Memleketimizde, ilk defa, bu eserle, uzun yıllar süren tetkiklerin verimleri olmak üzere, bir dinler tarihi yazılmış oluyor. Şimdiye kadar çıkmış, birkaç kitap içinde, herhangi ilmî bir değeri bulunabilenleri, 1897 yılında ikinci defa basılıp 1904'de Fransızcaya da çevrilmiş olan P. -D. Chantepie de la Saussaye'in *'Dinler tarihi el kitabı'*ndan edilen iktibaslardan ibarettir. Halbuki Dinler Tarihi bilgisi, son yirmi yıl içinde harika sayılabilecek derecede ilerlemiştir. Bununla beraber, eserimizin mükemmel olduğunu da iddia etmiyoruz. Dünyanın en büyük bilginlerinin çıkardığı eserlerin ilk basılışlar ile, sonrakiler arasında, daima daha iyiye doğru yürümüş büyük ayrılıklar vardır. Bizimki de, rağbet gördüğü takdirde, bu tekâmülü gösterecektir. Yalnız, böyle bir kitabı yazmak için, elimizde olan hiçbir fedakârlık ve yorgunluktan kaçınmadık.

Bütün eserde, Türk medeniyet ve kültürünün, klâsik dünyaya saçtığı nurları göstermeğe çalıştık. Buna dair söylediklerimizi, bizzat garp bilginlerinin yaptıkları tetkiklerle, ispat ettik." (Önsöz, 3-4).

Görüldüğü gibi Budda, Önsöz'de üç hususu vurgulamaktadır. Bunlarda biri, eserinin uzun incelemeler sonucu olduğu ve Chantepie de la Saussaye'nin eserinden iktibaslar şeklinde olan diğer dinler tarihi çalışmalarından ayrıldığı, diğeri son yirmi yılda Dinler Tarihi alanında önemli gelişmelerin yaşandığı, üçüncü olarak da Türk medeniyetinin ve kültürünün klâsik dünyaya "saçtığı nurları" göstermeye çalıştığıdır. Bu üçüncü nokta, Budda'nın Dinler Tarihi kitabında konulara yaklaşımında kendisini göstermektedir. Türkiye'de kaldığı sürede G. Dumézil'e asistanlık (1925-1932) yapan H. Ömer Budda, İngiltere'de Sosyoloji ve Dinler Tarihi ihtisası yapmıştır. O; Dumézil'den sonra Türkiye'de Dinler Tarihi alanında yazdığı kitaplar ve makaleler ile ismini duyurmuştur. Yazdığı Dinler Tarihi Kitabında, Önsöz'de belirttiği gibi, öncekilere göre fazlaca yabancı kaynaklara başvurmuş ve bu kaynakları hem dipnot olarak hem de Bahisler sonunda Bibliyografya olarak göstermiştir. Buna rağmen istenen / beklenen etkiyi gösterememiştir. Bunda hem yönetici kadronun hem de halkın Dinler Tarihine sıcak bakmamasının yanında Budda'nın, kendinden öncekilerin aksine, İslâm Dini'nin diğer dinlerden üstün olduğu konusuna girmemiş olmasının, bazı terimleri rahatlıkla kullanmasının, örnek olarak "Allahlar" demesinin de rolü olmalıdır.

Budda, Hint Dinleri'ne özellikle Buddizm üzerinde yoğunlaşmış ve Buddizm'in kurucusu Budda'nın Türklüğü üzerinde durmuştur. Budda ile o

derece bütünleşmiş ki soyadı olarak da Buddha'yı tercih etmiştir. Kitabının Hint Dinleri kısmının başlarında Türkler ile Hintliler arasındaki şu benzerliğe yer vermiştir: "Kurduğu orijinal medeniyetle cihana, medeniyetler kaynağı olmuş Türklerin bir bölümü olan Sümerlerinkile, Sind medeniyetine ait verimlerin birbirine benzeyişleri, bu iki medeniyetin bir ırka, Türklere mensup olduklarını göstermektedirler"(s. 6).

Hilmi Ömer Buddha, Buddha ve Buddizm konusunda olumlu bir yaklaşım sergilemektedir. Bu yaklaşımda Buddha'yı oturttuğu yerin ve Türk olarak görmesinin etkisi olmalıdır. Onun bu yaklaşımını, Buddizm ve kurucusu Buddha hakkındaki şu ifadelerinde bulmak mümkündür: "*Hayat yükü altında ezilen, inleyen, muzdarip beşeriyetin ezeli derdine bir derman bulmak vazifesini üstüne alarak ortaya çıkmış olan, Buddha Dininden asırlardan beri milyonlarca insan, teselli ve şifa aramıştır, milyonlarca insana rahmü şefkat kaynağı olmuştur.* Bugün beş yüz milyon mümini olan bu dini, öz bir Türk, Buddha kurmuştur"(s. 221-222).

Budda'nın Dinler Tarihi(I. Cilt) kitabında Hindistanda çıkan Dinlere(Hinduizm, Cayinizm, Sihizm ve Buddizm), Çin Dinlerine (Taoizm, Konfüçyanizm, Çin Budizmi) ve Japon Dinlerine (Şintoizm ve Japon Buddizmi) yer vermektedir. Dinler Tarihinin İkinci Cildinin çıkacağı arka kapakta belirtilmesine rağmen önceki Tarih-i Eryanlar / Dinler Tarihleri gibi İkinci Cilt çıkmamıştır.

2- Ömer Rıza Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi* (İstanbul, İkinci Baskı 1958)

Hilmi Ömer Buddha'nın Dinler Tarihi kitabından 12 yıl sonra, akademik ortamın dışında, halka yönelik bir çalışma olarak hazırlanmış olan Ömer Rıza Doğrul'un Yeryüzündeki Dinler Tarihi kitabı 1938 yılında yayınlanmıştır. Doğrul, bu çalışmasını geliştirmiş ve 1947 yılında ikinci baskı olarak yayına hazırlamıştır. Yayına hazırladığı bu baskıya "Eser Hakkında" başlıklı sunuş yazısının altında 18. 7. 1947 ve "Ön Söz"de de 1. 3. 1947 tarihi bulunmaktadır. İlk muhtasar/özet baskı dikkate alınmamış ve geliştirilmiş olan çalışma birinci baskı kabul edilmiştir. Bu çalışmanın ikinci baskısı da 11 yıl sonra ve 1958 yılında gerçekleştirilebilmiştir. O, İkinci Baskı'ya "Eser Hakkında" yarım sayfalık bir sunuş yazısı yazmıştır.

Eser Hakkında başlıklı sunum yazısında;bu eserin yıllar önce yazıldığı, beklenmedik bir ilgi gördüğü, kısa bir sürede tükendiği belirtilmekte ve gör-

düğü ilginin teşvik olarak alınıp ikinci baskının hazırlandığı, ikinci baskının tamamı ile eskisinden farklı yeni bir kitap olduğu vurgulanmaktadır. Bunun sebebinin de; tam bir Dinler Tarihi vücuda getirip okurlarının karşısına çıkmak olduğu, herkes tarafından okunabilecek tarzda yazıldığı için umum tarafından sevilebileceğini ümit ettiği ifade edilmektedir. Zaten Doğrul, kitabın kapağına, çerçeveli yazı içerisinde, “İptidaî dinlerden başlayarak bütün dinleri tetkik eden tam bir dinler tarihidir” cümlesi bulunmaktadır.

Doğrul’un, Yeryüzündeki Dinler Tarihi kitabına yazdığı “Önsöz”de, Müslüman Türk Milletinin Dinî ve kültürel hassasiyetlerini dikkate aldığı kendini hissettirmektedir. Nitekim Önsöz’e şu cümle ile girmektedir: “Dinin doğuşu hakkında, bizim, kendimize göre bir İslâmî telâkkimiz vardır ki ilmin onu teyit etmediği söylenemez. Fakat onu reddettiğini söylemeğe de imkân yok. Bu telâkkiye göre, insanın yeryüzünde peyda olmasile Allahı tanınması ve Allahın hidayetine ermesi bir olmuştur. Çünkü Allah’a tapmak, beşer fitratının gereklerindedir ve insan, akıl sahibi olarak yaşamağa başladığı günden beri vicdanında ve şuurunda din hissini çalkalandığını hissetmiştir. İnsan bu hissini hidayetiyle ve Allah’ın vahyi ve ilhamıyla Allah’a tapmış, sonra bu dünya yaşayışı sırasında onun içindeki bu his ve bu şuur soysuzlaşmış ve insan, Allah’ı bırakarak başka şeylere tapmış, türlü türlü sapıklıklar içinde yaşamıştır...”

Doğrul, Önsöz’deki bu giriş paragrafından sonra, Kuran’dan ilgili ayetlere yer vermiş ve halka yönelik olarak yazdığı kitabın da çerçevesini çizmiştir. Bu Önsöz’den sonra o, Birinci Kitap olarak İbtidaî Dinlere (s. 7-29), İkinci Kitap olarak Eski Dünyada Dine (s. 30-83), Üçüncü Kitap olarak Hint Dinlerine (s. 84-122), Dördüncü Kitap olarak Çin Dinlerine (s. 123-154), Beşinci kitap olarak İran Dinlerine (s. 155-175), Altıncı Kitap olarak İsrailoğullarına (s. 176-213), Yedinci Kitap olarak Avrupa Dinlerine (214-245) ve Sekizinci Kitap olarak İslâmiyet ve Hazreti Muhammed’e (246-292) yer vermiştir.

Doğrul’un bu eseri, önceki Dinler Tarihi kitaplarından farklı olarak, hem önceki dinlere hem de yaşayan dinlere yer verip “Son” notunu taşımaktadır. Verdiği bilgilerin sıhhati tartışılrsa da halkı geçmiş ve yaşayan dinler konusunda bilgilendirmesi bakımından Yeryüzündeki Dinler Tarihi kitabı, önemli bir “başucu” kitabı olarak değerlendirilebilir.

3- Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş* (Ankara 1955)

Hilmi Ömer Budda'nın ölümünden sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Dinler Tarihi Dersini iki yıl (1952-1954) Felsefeci olan Prof. Dr. Mehmet Karasan okutmuştur. Dinler Tarihi Dersini okutmak üzere Alman asıllı Prof. Dr. Annemarie Schimmel (Annemariya Şimel) Türkiye'ye gelmiştir. O, 1954 – 1959 yılları arasında İlahiyat Fakültesi'nde Dinler Tarihi Dersini okutmuş ve 1955 yılında Dinler Tarihi Kürsüsüne asistan olarak başlayan Hikmet Tanyu da ona yardım etmiştir. Schimmel, verdiği dersleri, Hikmet Tanyu'nun yardımı ve tashihleri ile *Dinler Tarihine Giriş* adı ile 1955 yılında Türkçe olarak yayınlamıştır.

Schimmel(Şimel)'in *Dinler Tarihine Giriş* isimli eseri; Türkiye Cumhuriyeti döneminde yazılmış en önemli ve bilimsel eserler arasına girmiştir. Bu eser, günümüz Türkiye'sinde de güncelliğini ve önemini korumaktadır. Bu eserin önemi, doğrudan Batılı bir Dinler Tarihçi tarafından bilimsel yöntemlere ve temel kaynaklara başvurularak yazılmasından, kitabın sonuna konulmuş olan "Dinler Tarihinde Kullanılan Bazı Tâbirler" başlıklı 106 sayfalık "Dinler Tarihi Sözlüğü"nden gelmektedir. Bu sözlük, 259 sayfalı kitabın 106 sayfasıdır ve 2/5'ini oluşturmaktadır. Schimmel'in bir başka önemi, Türkiye Dinler Tarihi Derneği'nin de 2005 yılında üyeliğe kabul edildiği, dünyanın en eski derneklerinden olan Uluslar arası Dinler Tarihi Derneği'nin/ Association Internationale pour L'Histoire des Religions/ International Association for the History of Religions (IAHR)' in 1980– 1990 yılları arasında 10 yıl başkanlığını yapması ve Türk Dinler Tarihine Merhum Hocamız Hikmet Tanyu'yu kazandırmasıdır. (Schimmel'in asistanı olan Hikmet Tanyu , "Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri" isimli tezi ile 1959 yılında Türkiye Cumhuriyeti döneminin ilk Dinler Tarihi Doktoru olmuştur).

Schimmel, Dinî sahanın önemini ve hassasiyetini şu ifadeler ile ortaya koymaktadır: "Dinî sâha, bütün ilmî sahalardan ayrıdır; bu sâhaya giren insan, Hazreti Musa'nın huzurda bulunduğu zaman havf ve zevkle titreyişi gibi, dünyanın en esrarengiz sâhasına girdiğini bilmeli, evvelâ sükût ve hayranlıkta kalmalıdır. Maamafih din bilgininin vazifesi, tahsisen bir dinin doğruluğunu ispat etmek değildir; bu, onun, ilâhiyatçılara bıraktığı bir ödevdir. Her ilâhiyatçı, kendi akidelerinin hakikatini müdafaa etmeğe çalışır, bu işte de ilâhiyatçı sıfatıyla, haklıdır. Din bilgini ise, objektif bir gözle bakmağa çalışmalı, her dinde gizli olan hakikati anlayıp anlatmağa uğraşmalıdır. Kendi dininin ülkülerini, başka dinlerin ülküleri ile mukayese etmelidir; kendi di-

ninin zayıf gibi gelen noktalarını, başka dinlerin zayıf görünen noktaları ile karşılaştırmalıdır. Fakat yanlış bir perspektifle, yabancı dinlerin ilk anda acaib görünen hususiyetlerini derhal kat'î hatalar olarak tavsif ve reddetmemelidir. Çünkü Allah birdir ve bütün dinlerde, en iptidaîlerinde bile, insanlar, muhtelif isimlerle isimlendirilen bu Allaha tapmışlardır..."(s. 7). O, bu ifadeler ile hem yöntemi belirlemekte hem de başka dinlere peşin hükümlerle bakılmamasını vurgulamaktadır. Bu yöntem ile Schimmel, Batı ile Doğu, İslâm ile Hıristiyanlık, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında köprü oluşturmuştur, olumsuz bakışların bir kısmını gidermeye yardımcı olmuştur demek fazla yadırganmamalıdır. Bu olumlu rol de Hikmet Tanyu'nun da etkisinin önemli olduğunu düşünmekteyim.

Dinler Tarihine Giriş kitabında İkel Dinler, Çin Dinleri, Şintoizm, Eski Amerika Dinleri, Eski Mısır Dini, Sümer ve Akad Dinleri, Romalıların Dinleri, Roma Devletinde Dinlerin Karışması, Cermenlerin Dini, Keltlerin Dini, Eski İran Dini, Maniheizm, Hint Dinleri (Brahmanizm, Hinduizm), Budizm, İsrail Dini, Hıristiyanlık konuları ele alınmıştır. Türkiye için bu bilgiler arasında Hıristiyanlık kısmı bir başka öneme sahiptir. Çünkü Hıristiyanlık kısmı bir Hıristiyan tarafından işlenmiştir ve diğer konulara göre daha geniş bilgi verilmiştir(s. 117-151).

4- Mehmet Taplamacıoğlu, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi* (Ankara 1966)

Din Sosyoloğu olan Taplamacıoğlu, Ankara İlahiyat Fakültesinde kısa bir süre okuttuğu Dinler Tarihi Dersi için "Karşılaştırmalı Dinler Tarihi" adı ile bir kitap yazmıştır. Bu kitabın Önsözü'nde Taplamacıoğlu, amacını ve Dinler Tarihi'nin Din Sosyolojisi için önemini şu cümleler ile ortaya koymaktadır: "Bu kitabı yayınlamakla güttüğüm ilk amaç, çok güçlük çektiklerini yakından bildiğim öğrencilerimin yardımına koşmaktır. İkinci hedef, Dinler Tarihi gibi Genel Dinler Biliminin bir dalı olan Din Sosyolojisi için bir yardımcı kitap kazandırmaktır. Gerçekten Din Sosyolojisi bir yandan toplum, öte yandan Dinler Bilimi gibi iki ayak üzerine oturur. Bu böyle olunca, Din Sosyolojisi öğrencilerinin eline böyle bir yardımcı kitap vermeye büyük ölçüde ihtiyaç vardır. Zira, Dinler Tarihi ve genel olarak Dinler Bilimi olmadan Din Sosyolojisi yapmak çok güçtür. Bu yönden, Din Sosyolojisi öğrenim ve eğitimini amaç bilenlerin de bu kitaptan yararlanması mümkündür. İmam-Hatip okulları da kendi programları oranında bundan pekâlâ yararlanabilirler. Ayrıca dinler konusu ile ilgilenmek isteyen kimseler, öğrenmek istediklerinin özünü burada bulacaklardır"(s. III).

O, "Bu kitabın kusursuz olduğunu söylemek bilimsel gerçekleri inkâr sayılır. Ne olursa olsun, bu engin alanda kalem oynatmak gerçekten bir cür'ettir. Bu cüretimin iyi niyetime bağışlanacağını ummaktayım. "(s. IV) diyerek hem Dinler Tarihi'nin alanını genişliğini ortaya koymakta hem de herkesin bu konuda rasgele konuşmaması gerektiğini işaret etmektedir.

Karşılaştırmalı Dinler Tarihi isimli esere, Batıda Dinler Tarihi, İslâm'da Dinler Tarihi, Türkiye'de Dinler Tarihi konuları(s. V-X) ile giriş yapılmaktadır. Genel Bilgiler Anabaşlığı altında;Dinler Tarihinin Bilimler arasındaki yeri, Dinin Tanımı, Din Olaylarının Tanımı, Çevre ve Dinin Karşılıklı İlişkileri ve Dinlerde Bölümleme kısımları ele alınıp değerlendirilmektedir(s. 5-44). Birinci Bölüm'de; İlkel Dinler (Ruhçuluk, Tabiatçılık, Totemçilik), Türklerde İlkel Din (Şamanizm), İslâmdan Önceki Arap Dini (Müşriklik), Eski Amerikan Dinleri, Kuzey Batı Avrupa Dinleri, Batı Asya Dinleri (Sümer, Asur, Babil, Fenike, Hitit, Friky, Urartu dinleri), Yunan ve Roma dinleri gibi konular işlenmektedir(s. 45-110). İkinci Bölüm'de;Mısır Dini, Zerdüştilik, Mitraizm, Manilik, Hindistan Dinleri, Budizm, Cayiniz, Çin Dinleri, Japon Dinleri konu edilmektedir(s. 111-172). Üçüncü Bölüm'de; Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmlık hakkında genel bilgiler verilmektedir(s. 173-241). . Bazı Konular da Ekler kısmında ortaya konulmaktadır(s. 242-262).

Taplamacıoğlu'nun çalışmasının önemi;diğer Dinler Tarihi kitaplarından farklı olarak, konulara Batı'da "moda olan anlayışlar" ışığında Din Sosyolojisi açısından bakmasından ve onları değerlendirmeye tabi tutup tenkit etmesinden ileri gelmektedir. Eserin bir diğer özelliği;İslâm'da Devlet başlığı altında Din ile ilişkili devlet şekillerine özet şekilde de olsa yer verilmesinden, Hilafet Müessesesini işlenmesinden, Laiklik ve Din Özgürlüğü'nün konu edilmesinden, hemen hemen her dine şöyle veya böyle temas edilmiş olmasındandır. Ağırlık İslâm ile ilgili olmak üzere Ekler kısmı kitaba farklı bir zenginlik katmaktadır. Kitabın sistematığı, yöntemi ve bazı bilgiler tartışılabilir nitelikte olmasına rağmen genelde olumlu bakılabilecek bir çalışmadır.

5- Adli Moran, *Dinler Tarihi*, (Hürriyet Gazetesi Neşriyatı, Yedigün Matbaası, İstanbul, trz)

Hürriyet Gazetesi yayınlarından olan bu Dinler Tarihi'nin 1970'li yıllarda basıldığı tahmin edilmektedir. Bu kitapta;Dinler Tarihi'nin önemi ve insanların kendi dinlerine bağlılıkları vurgulanmakta, Hinduizm, Buddizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm gibi dinler hakkında özet bilgiler verilmektedir.

6- Hüseyin Gazi Yurdaydın- Mehmet Dağ, *Dinler Tarihi* (Ankara 1978)

İslâm Tarihçisi Hüseyin G. Yurdaydın ile Kelâmcı Mehmet Dağ tarafından hazırlanan *Dinler Tarihi*, Taplamacıoğlu'nun *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi* kitabından 12 yıl sonra, alan dışından iki akademisyenin yazdığı bir kitaptır. Bu kitap; Turizm ve Tanıtma Bakanlığı tarafından bu alanda "duyulan bir ihtiyacı karşılamak" amacı ile hazırlanmıştır.

Dinler Tarihi kitabında; Dinin Mahiyeti ve Kaynakları, İlkel Kültürlerde Din, Mezopotamya Dinleri, Anadolu Dinleri, Fenikelilerin Dini, Mısır Dini, Yunan Dini, Roma Dini, İran Dinleri, Eski Türklerin Dini/Şamanizm, Hint Dinleri, Çin Dinler, Japon Dini/ Şintoizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm Dini gibi ana başlıklara yer verilmiş ve bazı ana başlıkların altında alt başlıklar altında bilgi verilmiştir. Bu çalışma; Ahmed Midhad ile Günaltay'ın Tarih-i Edyan kitapları, H. Ömer Budda'nın Dinler Tarihi, Schimmel'in Dinler Tarihi-ne Girişi, Taplamacıoğlu'nun Karşılaştırmalı Dinler Tarihi kitapları yanında İngilizce birkaç Dinler Tarihi kitabı ve ansiklopediler temel alınarak hazırlanmıştır. Bazı bilgilerin değerlendirmesine ve ayıklanmasına gidilmemesine, ifadelerde rahat hareket edilmesine, cümlelerin anlaşılması sıkıntısına ve yanlış anlamlara yol açacak bilgilere de rastlanmasına rağmen bu kitap; bilimsel yöntemlere göre yazılmıştır ve "kaynak el kitabı" olma özelliğindedir.

7- Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (Birinci Baskı, İstanbul 1983, Genişletilmiş İkinci Baskı Isparta 1999, Altıncı Baskı Isparta 2008)

Ekrem Sarıkçıoğlu'nun *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* isimli eseri, doğrudan Dinler Tarihçisi olmayan Türk bilim adamları tarafından yapılan Dinler Tarihi çalışmalarından sonra, Türkiye Cumhuriyeti döneminde akademisyen dinler tarihçisi tarafından tam anlamı ile hazırlanmış ilk Dinler Tarihi'dir. İlk Baskı'nın Önsüzü'nde Sarıkçıoğlu, eseri yazmasını iki sebebe bağlamaktadır. Bu sebeplerin biri;1930'lardan önce yazılmış kitapların ağırlığını günümüzde modası geçmiş teorilerin oluşturması ve pek çok dinin ihmal edilmesidir. İkincisi de;daha sonra yazılan kitapların da Batılı okuyucular için yazılmış kitaplara paralel olması ve Müslüman Türk okuyucunun ilgisini çekecek konulara yer verilmemesidir. O;kitapta, "...özellikle Eski Türk Dinine, Anadolu ve Arabistan bölgelerinin eski dinlerine, yüzyıllardır Müslümanlarla yan yana yaşayan Ortodoks mezheplerine yer vererek, önemli bir boşluğu doldurmaya gayret ettik...Muhteva ağırlığını, İslâmiyet'in do-

ğup yayıldığı bölgelerdeki ölü veya yaşayan dinlere vererek, okuyucuya, halk arasında yaygın bazı hurafelerin kaynağını görme imkânını sağladık...XIX. yüzyıl din araştırmalarının modası olan, dinlerin menşeyini bulma gayret ve teorileri ise, günümüzde geçerliliğini kaybettiği için üzerinde durmadık” demektedir.

Sarıkcıoğlu, ilk baskıdan sonraki ikinci baskıda hem yöntem hem konu hem de bilgi bakımından köklü değişiklikler yapmıştır. İkinci baskıdan sonraki baskılarda da kısmen değişiklikler yapılmış ama bu değişiklikler muhteva ile ilgili olmamış, bazı maddî hataları düzeltilmiş, kapalı bazı kısımlar açılmış ve bazı başlıklarda değişiklik yapılmıştır. Buna bir örnek Türklerin Dinî İnanışları ile ilgili kısımdır. İlk baskıda “Eski Türklerin Dini” denilirken sonraki baskılarda “Geleneksel Türk Dini” başlığı tercih edilmiştir. Bu değişiklik yerinde bir değişiklik olmuştur. Bu kısımda Geleneksel Türk Dini ile ilgili temel inanış ve yaşayış kuralları yanında Türklerin benimsemiş oldukları diğer dinlere de özet olarak temas edilmiştir.

Sarıkcıoğlu, yaptığı değişiklikleri ve gerekçelerini İkinci Baskı'nın Önsözünde belirtmiş ve tedricî olarak yapılan değişikliklere de her baskının önsözünde işaret etmiştir. (Bkz. İkinci baskı Önsözü, iii-iv ve Altıncı Baskı Önsözü, XIX-XX). İkinci Baskıda Sarıkcıoğlu, yaptığı değişiklikler yanında birkaç konuyu o konuda uzmanlığı olan araştırmacılara yazdırmış ve isimlerini de koymuştur. Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi kitabının ilk baskısı, bilimsel kaygılar ağırlıklı olarak hazırlandığı için bazı konuların anlaşılmasında zorlanılmakta ve sıkıcı olmaktadır. Bundan dolayı sonraki baskılarda bilimsel olmanın yanında hedef olan Müslüman Türk kitle dikkate alınarak hem yöntemde hem de muhtevada değişiklik yapılmıştır. İlk baskısından son baskısına kadar Sarıkcıoğlu'nun Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi kitabı Türkiye'de kaynak ve başucu kitabı olma önemini korumaktadır.

8-Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi Dersleri* (Kayseri 1993)

Merhum Kuzgun, 1978 yılından itibaren Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü ve İlâhiyat Fakültesi öğrencileri için hazırladığı ders notlarını sonradan kitaplaştırmıştır. O bu kitaptaki yöntemini ve amacını şu cümlelerde özetlemektedir: “Günümüzde Türkiye'de Dinler Tarihi ile ilgili olarak yazılmış birçok eser vardır. Bu eserlerin bir kısmı, batılı bilim adamlarının yazdığı tarzda hazırlanmış olan eserlerdir. Dinlerin tarif ve tasnif edilmesinde, dinlerin menşeyi konusunda Türkiye'de genellikle batılıların metodu takip edil-

mekte, çoğu zaman onların yapmış oldukları hatalar dahi olduğu gibi tekrarlanmaktadır.

Batılı Bilim adamlarının Dinler Tarihi konusunda yapmış oldukları araştırmaları, hazırlamış oldukları eserleri göz önünde bulundurmak ve gerektiği zaman onlardan faydalanmak kaydı ile dinleri; gerek tarif ve tasnif bakımından ve gerekse anlatma ve değerlendirme bakımından değişik perspektiflerden ele alıp incelemek gerekir. Dinler Tarihi alanında özellikle karşılaştırmaya ağırlık vererek yeni eserler hazırlamak gerekir. "(s. IX).

Kuzgun; yukarıda temas ettiği noktaları göz önünde bulundurarak öğrencilere yönelik ders kitabı hazırladığını, İlahiyat Fakültesi programlarına uygun olarak İki Cilt halinde düşündüğü eserin birinci cildini hazırladığını belirtmekte ve ders kitabı niteliğinde olmasına rağmen yer yer dipnotlar kullandığını, eserin sonuna kaynakça koyduğunu özellikle "Türklerin Dini ve Arapların Dini" gibi konuları o güne kadar anlatılanlardan farklı bir şekilde ana kaynaklara inerek açıklamaya çalıştığını da ifade etmektedir.

Kuzgun; Genel çerçevesini çizdiği Kitabını, bir giriş ve üç bölümde ele almıştır; giriş Dinler Tarihi metodolojisine, Birinci Bölümü Asya Dinlerine, Türklerde Din, Araplarda Din, İran Dinleri, Hint Dinleri, Çin Dinleri, Japon Dinleri, Eski Mısır Dini, Eski Anadolu Dinleri, Eski Mezopotomya Dinleri, Fenikelilerin Dini gibi konulara ayırmıştır. Avrupa Dinlerine ayrılmış olan İkinci Bölüm'de; eski Yunanlıların dini, Eski Roma Dini, eski Cermenlerin Dini, Ketlerin Dini, Eski Slavların Dini, Totonların Dini gibi konular ele alınmıştır. Üçüncü Bölüm'de; Amerika Dinlerine ayrılmış, Kızılderililerin Dini, Azteklerin Dini, Mayaların Dini, İnkaların Dini, Cipçaların Dini, Eski Molann Dini işlenmiştir.

Ele aldığı konuların genel hatlarıyla inceleyen Kuzgun, Türklerde Din başlığı altında Türklerdeki Gök Tanrı inancından başlamak üzere kabul ettikleri diğer dinlerle ilgili özet bilgiler vererek Türklerin dini ile ilgili okuyucuyu genel hatlarıyla bilgilendirmiştir. Aynı bilgi ve yöntemleri Araplarda Din kısmında da göstermiş ve bu kısımlarda verilen bilgiler diğer kaynaklarda verilen bilgilerden ayrıcağı göstermiştir/göstermektedir.

Şaban Kuzgun'un hazırladığı bu çalışma, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam hariç diğer konularda özlü bilgiler veren el kitabı niteliğindedir.

9- Osman Cilacı, *Genel Hatlarıyla Dinler Tarihi* (Konya 1994)

Merhum Cilacı, Genel Hatlarıyla Dinler Tarihi isimli kitabını İlahiyat Fakültesi öğrencileri için hazırladığını fakat her meslekten ilgi duyan herkese de yararlı olacağını Önsöz'de belirtmiştir. Türkçe kaynaklara dayalı olarak hazırlanan 250 sayfalık bu kitapta; Dinler Tarihi Metodolojisi, "İlkel Dinler", Anadolu'da yaşamış olan toplumların önceki dinleri, Eski Batı ve Amerikan dinleri, "Türklerin İslâmiyetten Önceki Dinleri", yaşayan dünya dinleri gibi Dinler Tarihi ile ilgili bütün konulara özet olarak temas edilmiştir.

Cilacı, Dinleri, İlâhi Olmayan ve İlâhî Dinler şeklinde iki başlık altında ele almış ve İlâhî Dinler Başlığı altında Yahudilik ve Hıristiyanlık yanında İslâm'ın İnanç Esaslarına da geniş yer vermiştir. Dinler konusundaki bilgiler genel bilgilerdir ve verilen bu bilgiler, bütünlüğü içerisinde bir ayıklamaya ve uyarlamaya gidilmeden kaynaklarda yer aldığı gibi aktarılmıştır.

10-Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi* (VI. Basım, İstanbul 1993).

Karaman'ın Mukayeseli Dinler Tarihi isimli kitabı, İmam-Hatip Liseleri için hazırlanmış olan Dinler Tarihi kitabının geliştirilmiş şeklidir. Bu çalışmanın ilk şekli, 1970'li yıllarda birkaç baskı yapmıştır. Son şeklinin de birkaç defa basıldığı anlaşılmaktadır. Karaman'ın bu çalışması, eksiklerine rağmen, o günün şartlarında, bir boşluğu doldurma da az da olsa katkısı olmuştur. Bu konuda yeni bilgilerin ve çalışmaların artmasına paralel olarak kitapta, bazı düzeltmelere ve geliştirmelere gidilmiştir. O günün şartlarında ve yaptığı görevler yanında Karaman, daha fazlasını da yapamazdı. Her şeyi imkânlar ve şartlar çerçevesinde değerlendirmek yerinde olacaktır.

11-Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş* (İlk Baskı Konya 1996, Genişletilmiş Dördüncü Baskı, Konya 2008)

Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş* kitabını akademisyen bir Dinler Tarihçisi olarak hazırlamış ve ilk baskıdan son baskıya kadar geliştirmeler yapmıştır. Dinler Tarihi alanında yoğun bir gayreti ve çok çalışması olan Aydın, son baskının Önsözü'nde, yazdığı kitabın yöntemini ve amacını şu şekilde belirtmiştir: "Dinler Tarihi konularını işlerken, iki önemli konuya özellikle dikkat ettim: Birincisi, Batı'daki bu alandaki gelişmeleri aktarmaya çalıştım. İkincisi, Dinler Tarihinin, Kuran-ı Kerim'in daha iyi anlaşılmasındaki rolünü belirtmeye çalıştım.

Kitabı hazırlarken, dikkat ettiğim diğer önemli bir husus da, bugün yaşayan dinler üzerinde daha detaylı durmuş olmamdır. Bu alanda öğrencilerime oldukça orijinal bilgiler vermeye gayret gösterdim. Bu dinlerin mensuplarının buldukları coğrafya'yı ana hatlarıyla çizmeye çalıştım. . . . Şüphesiz Dinler Tarihi gibi çok geniş bir alanda bu kitap, sadece bir giriş özelliği taşımaktadır. . . ”.

Aydın, *Dinler Tarihine Giriş* kitabının ilk kısmında Dinler Tarihi'nin Metodolojisi ile ilgili bilgilere, sonraki kısımlarda İlkel Kabile Dinlerine, Millî Dinler Ana başlığı altında Konfüçyanizm, Taoizm, Şintoizm, Eski Türk Dini, Hinduizm, Buddizm, Zerdüştlük gibi dinlere, daha sonraki kısımda İlâhî Dinlere ayırmış ve İlâhî Din başlığı altında Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam ile ilgili konulara, son kısımda da Misyonerlik Faaliyetleri ve Bazı Yıkıcı Cereyanlar hakkında bilgilere yer vermiştir.

Aydın'ın yerli ve yabancı kaynaklara başvurarak hazırladığı *Dinler Tarihine Giriş* kitabı, hem halka hem de Üniversite öğrencilerine genel bilgiler verecek bir eser niteliğindedir.

12-Abdurrahman Küçük-Münir Koştaş- Mustafa Erdem, *Dinler Tarihi* (İlk Baskı Eskişehir 1993, Son Baskı Eskişehir 2001)

Bu kitap, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Sosyal Bilimler Bölümü Ön Lisans öğrencileri için hazırlanmış bir ders kitabıdır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde İlâhiyat Fakülteleri, Yüksek İslâm Enstitüleri ve İmam-Hatip Liseleri dışında bir alanda okutulan Dinler Tarihi olma özelliğine sahip bir kitaptır. Diğer derslerle de uyumu veya en azından çelişmemesi dikkate alınarak hazırlanan Dinler Tarihi kitabında, ilk baskısında 16 konu ele alınmıştır. Bu konuların birincisi ve ikincisi Dinler Tarihi'nin metodolojisi ile diğer konular yaşayan dinler ile ilgilidir. Sonraki baskılarda Türkiye'nin ve dünyanın gündeminde olan Misyonerlik ve Dinlerarası Diyaloga da yer verilmiş, bu konuların “iki taraf”ı ve ölçü ortaya konulmuştur. Her ünitenin sonunda yararlanılan ve yararlanılması gereken kaynaklar verilmiştir.

13-Baki Adam- Mehmet Katar, *Dinler Tarihi* (Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, İlk Baskısı Eskişehir 1999, Son Baskı Eskişehir 2002)

Kitapta 13 konu, özellikle yeryüzünde varlığını devam ettiren dinler ele alınmış ve işlenmiştir. Ön Lisans Öğrencileri için hazırlanan bu kitapta;özlü

ve anlaşılabilir bir ders kitabıdır. Her ünite sonunda kaynakçaya yer verilmiştir.

14-Günay Tümer- Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (İlk Baskı Ankara 1988, Dördüncü Baskı Ankara 2002).

Tümer ve Küçük tarafından hazırlanan *Dinler Tarihi* kitabının ilk baskısı; İmam Hatip Liseleri'nde yeni müfredata göre hazırlanan *Dinler Tarihi* dersini okutacak öğretmenlere yönelik destek kitap olarak hazırlanmıştır. Ancak böyle bir kitap basılmayınca küçük bazı değişiklikler ile İlahiyat Fakültesi öğrencilerine ders kitabı ve Türk Milletine "dinler konusunda özlü bilgi" veren bir kitap olarak yayınlanmıştır.

Kitabın Önsözü'nde; günümüz için bu kitabın yeterli olmadığını, zaman içerisinde, Türk Milleti'nin ihtiyaçları, beklentileri ve değer hükümleri dikkate alınarak üç ciltlik bir dinler tarihi kitabı yazılacağı deklare edilmiştir. Merhum Günay Tümer'in Bursa'ya gitmesi dolayısıyla birlikte çalışma ve üretme şartları zorlaşmıştır. Buna rağmen 1993 yılında yayınlanan İkinci Baskı; gözden geçirilmiş, yeni bazı konu ve bilgi ilavesi ile ilk baskının bir buçuk-iki katı bir hacme kavuşturulmuştur. Bu ikinci baskıya, Türkiye'nin ve dünyanın gündeminde olan "Dinlerarası Diyalog" konusu ilave edilmiştir.

Bu kitabın Üçüncü Baskısı; *Dinler Tarihi* alanında iyi yetişmiş bir büyüğümüz, ağabeyimiz olan Günay Tümer'in elim bir trafik kazası sonucu kaybetmemiz üzerine, tarafımdan dünyada ve Türkiye'deki *Dinler Tarihi* alanındaki yeni bilgiler ışığında yeniden geliştirilmiş ve bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler arasında konu başlıkları da vardır. Önceki iki baskıda "Eski Türk İnançları" başlığı sonraki baskılarda "Geleneksel Türk Dini" olarak değiştirilmiş, Sabîlik konusu eklenmiş, Din ve *Dinler Tarihi* gibi bazı konularda yeni tanımlar da yapılmıştır.

Dinler Tarihi'nin Üçüncü Baskısı, merhum Günay Tümer'e ithaf edilmiştir. Tarafımdan hazırlanan Üçüncü ve Dördüncü baskılarda Merhum Günay Tümer ismi korunmuş ve ilk baskıda verdiğimiz sözün "sözüm olduğu" her vesile ile vurgulanmıştır. İlk baskıda verdiğimiz söz; bu konuda duyulan ihtiyacı karşılamak için üç ciltlik bir *Dinler Tarihi* yazacağımızdır. Ancak her baskıda ilk baskıda verdiğimiz söze vurgu yapılmış ve zamanla üç cilt olmasa bile üç cilt yerine geçecek çalışma yapacağımızın altı çizilmiştir.

Bu çalışmanın 2. , 3. , 4. baskılarının önemi; bugüne kadar yazılan *Dinler Tarihi* kitaplarından farklı olarak *Dinler Tarihi* metodolojisinden başlamak

üzere okuyucu kitlenin değer hükümleri ve hassasiyeti dikkate alınarak benimsenir bir üslup ve yöntem benimsenmiş olmasında, ortak noktaların öne çıkarılmasının temel prensip bilinmesinde, benzerliklerin kaynağına işaret edilmesinde, bazı terimlerin Türk Dili kurallarına uydurulmasında, "Türk Hançeresi"ne göre söylenmesinde ve Dinler Tarihi dersinin sevdirmesi kaygısında saklıdır. 1988/1989'li yıllarda sunduğum ve yayınlanan "Dinler Tarihi Dersinin Okunmasında Karşılaşılan Zorluklar ve Bunların Giderilmesinde Takip Edilecek Esaslar" (Din Öğretimi Dergisi Ankara 1989, Sayı:18) tebliğ / makale bu kaygının bir sonucudur. Bu kaygılar ve gayretler, hem İmam-Hatip Liselerinde okutulan Dinler Tarihi dersinin/kitaplarının hem de genel olarak Dinler Tarihinin sevilip benimsenmesine, diğer bilim dalları içerisinde öne çıkmasına ve günümüzde popüler hale gelmesinde/ilgi duyulan bir alan olmasında katkı sunduğunu söylemek bir hakkın teslimi olacaktır.

Tümer Bey ile birlikte hazırladığımız Dinler Tarihi'nin İkinci Baskısında;konulara Dokuz Bölüm altında ele alınmış, ilk iki bölüm Metodolojiye, üçüncü bölüm İlkel Kabîle Dinlerine, dördüncü bölüm Millî Dinlere, beşinci bölüm Buddizme, altıncı bölüm İlâhî Dinlere, yedinci bölüm Yeni Dinî Hareketlere, sekizinci bölüm Misyonerlik Faaliyetlerine ve Dinlerarası Diyaloga, dokuzuncu bölümde Yaşayan Dinlerin İnanç ve İbadet yönünden karşılaştırılmasına yer verilmiştir. Bu ve sonraki iki baskıda kullanılan dipnotlar ve kaynaklar her bölüm sonuna konulmuştur. Kitabın sonuna da genel hatlarıyla yaşayan dinlerin şematik bir çizelgesi yerleştirilerek okuyucuya yardım/ kolaylık esası benimsenmiştir. Bütün bunlara rağmen kitabın eksiklikleri yoktur demek doğru değildir, böyle bir iddiada bulunmak da bilimsel değildir çünkü Dinler Tarihi; "Gayya Kuyusu" gibi bir alandır, her gün yeni belgeler ve bilgiler kamuoyuna sunulmaktadır. Bu durum, Dinler Tarihi'nin ilk baskısının Önsözü'nde ifade edilmiş, bazı sıkıntılara değinilmiş ve dinleri sınıflandırmanın / guruplandırmanın zorluğuna işaret edilmiştir. Bu sınıflandırma sıkıntısı geliştirilmiş ve değiştirilmiş en son baskıda(2009), her din ayrı bir başlık yapılarak aşılmaya çalışılmıştır.

Teknoloji ve iletişim vasıtaları dünyayı küçültmüş; bugüne kadar bilinmeyen toplumların inançları ile ilgili bilgiler gündeme gelmiş, önceki bilgilerin test edilmesine imkân sunulmuş; önceki baskılarda yer alan bilgilerin yeni baskılarında gözden geçirilmesi ve güncellenmesi ihtiyaç haline gelmiştir. Bundan sonra yapılan da yapılacak olan da budur.

15-Abdurrahman Küçük-Günay Tümer- Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara 2009)

Abdurrahman Küçük-Günay Tümer- Mehmet Alparslan Küçük tarafından hazırlanmış olan bu *Dinler Tarihi*, Dinler Tarihi olarak Türkiye’de en son yayınlanan bir kitaptır. Bu kitabın temeli Tümer ve Küçük tarafından hazırlanan Dinler Tarihi kitabıdır. Yukarıda belirtildiği bilgiler ışığında Kitabın güncellenmesi, yeni plan ve muhtevaya göre ele alınması kaçınılmaz olmuştur. Çünkü yeni araştırmalar, ihtiyaç ve beklentiler bunu zarûrî kılmaktadır. Bu kriterler dikkate alınarak son çalışmalar ışığında Dinler Tarihi kitabı yeni plan, yeni başlıklar, yeni bilgiler ve ifadeler çerçevesinde yazılmıştır.

Mehmet Alparslan Küçük’ün önemli katkılarının olduğu bu son baskı; Dinler Tarihi’nin ilk baskısında verdiğimiz üç ciltlik hacme yakın bir hacim ile Dinler Tarihi kitabı bazında en son yayınlanan bir kitap olmuştur. Bu kitabın da eksiklikleri olduğu bir gerçektir. Ancak bu Dinler Tarihi; mevcut bilgiler ışığında Türk Milleti’ne kaynak kitap olması ve belli konularda bilgi edinilmesine imkân sunması başta olmak üzere hem İlâhiyat hem Bilim Tarihi hem Kültür Tarihi hem de Halk İnanışları/ Halk Kültürü bakımından kaynaklık edecek bir muhtevaya kavuşması ayrıcalık oluşturabilecek niteliktedir. Yıllar sonra bunların da değiştirilmesi, kaçınılmazdır. Önemli olan yenilenebilmek ve yenileyebilmektir.

İlk baskısından son baskısına kadar tedrici bir şekilde gelişme, genişleme ve yenileşme izlenen Dinler Tarihi’nde; Din ve Dinler Tarihi başta olmak üzere bazı tanımlar yapılmış, bazı ifadelerin Türkçe söylenmesine dikkat edilmiş, bazı yabancı kelimelerin Türkçe’de yerleşmesi kuralına katkı sunulmuştur. Bazı yabancı tabirlerin Türk imla kurallarına göre yerleştirilmesi kitabın ayrıcalıklarından biri kabul edilebilir. Önceki baskıda bölüm sonlarına konulan kaynakça konu bütünlüğünü ve akıcılığı bozmamak için yararlanılan ve yararlanılacak olan kaynaklar; kitabın sonunda kaynakça/bibliyografya kısmına alınmıştır.

Bu kitap hazırlanırken ve yayınlanırken;bilimsel yöntemlerden ödün vermeden okuyucunun seviyesi, değer yargıları ve beklentileri yanında kitapta yer alan dinlerin mensuplarının da hassasiyeti dikkate alınmıştır.

Üçlü yazar ile yayınlanan Dinler Tarihi kitabında önceki baskılardan farklı bir yol takip edilmiş; İlkel Kabîle Dinleri, Millî Dinler ve İlâhî Dinler gibi sınıflandırmanın dışına çıkılmış; Metodoloji ile ilgili kısımlar iki başlık

altında, **İlkel** Kabile Dinleri bir başlık altında ve her din kendi **adı** altında incelenmiştir. Yeni **Dini** Hareketler, Misyonerlik ve Dinlerarası Diyalog, Yıkıcı/Bölücü Akımlar ve Misyonerliğe Karşı Alınacak Tedbirler, Yaşayan Dinler Arasında İnanç ve İbadet Yönünden Genel Bir Karşılaştırma ayrı başlık olarak ele alınmıştır. Bu son baskı; hem plan hem ana başlıklar hem alt başlıklar hem de muhteva/bilgi bakımından yepyeni bir kitap niteliğindedir.

Yaşayan Dinler Hakkında Şematik Bilgi, güncelleştirilerek kitabın başına, yararlanılan ve yararlanılacak olan Kaynakça / Bibliyografya da kitabın sonuna konulmuştur.

Yukarıda zikredilen ilkeler ve hassasiyetler çerçevesinde hazırlanan, büyük boy ve 645 sayfadan ibaret olan Dinler Tarihi kitabı; yepyeni bir kitaptır denilirse yerinde olacaktır.*

Sonuç

Yukarıda **sunduğumuz** bilgiler çerçevesinde Tanzimat'tan Günümüze Tarih-i Edyan/Dinler Tarihi kitaplarında, çalışmalarında tedrici bir gelişme, genişleme, değişme, yenileşme ve zenginleşme olduğu dikkati çekmektedir. Bu çalışmaların ilklerinde Chantepie de la Saussaye (Manuel d' Histoire des Religions), Salomon Reinach (Orpheus. Histoire Générale des Religions), A. Reville (Prolégomenes a l'Histoire des Religions), **Emile** Durkheim (les

* Bu tebliğde/makalede **doğrudan** Dinler Tarihi **adı** ile yazılan eserler konu edilmiştir. Bunun dışında başka adlar ile dinlerden bahseden genel eserler de yazılmıştır. "**Yaşayan Dünya Dinleri**" (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007) isimli eser bunlara sadece bir örnektir.

"**Yaşayan Dünya Dinleri**" kitabı , konuların **çoğunluğu** Dinler Tarihçileri tarafından yazılmasına rağmen, tasnifini **yaptığımız** ve çerçevesini **çizdiğimiz** Dinler Tarihi **sınıfına** alınmamıştır. Bu çalışmayı hem yöntem hem kadro hem içerik hem bilgi bakımından değerlendirmek, olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya koymak onun kadar bir kitap yazmayı gerektirmektedir. Bundan dolayı o, ayrı bir **çalışma** konusudur. Türk Milletini yaşayan Dinler konusunda aydınlatmak amacıyla önemli resmî bir kurum tarafından hazırlanan Yaşayan Dünya Dinleri kitabı; plan, muhteva, yazarlar, konular, bilgiler , kaynakça, inhisarcılık ve dışlayıcılık bakımından **değerli** ciddi bir şekilde tahlil edilip **değerlendirilmesi** Dinler Tarihçilerinin üzerine düşen en önemli görevlerinden/ sorumluluklardan biri **olmaktadır**. Bu değerlendirme; yeni baskılarında, hedef kitlenin hassasiyetleri ve değer **yargıları** da dikkate alınarak, Türkiye'nin en önemli bir kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na **yakışır** bir tarzda ve kapsayıcı bir şekilde hazırlanmasına katkı sunacaktır.

Formes Elementaires de la Vie Religiuse) temel referans kaynakları iken sonraki dönemde hem Batı'da hem Doğu'da hem Ortadoğu'da hem Türk Dünyası'nda hem de Anadolu'da yapılan çalışmalar kaynak olarak alınıp değerlendirilmiştir. Gelişme ve zenginleşmede yakından uzağa yol takip edildiği, Türk Tarihi ve Kültüründen hareket edildiği en azından dikkate alındığı vurgulanması gereken hususlardandır. Bu yakından uzağa gitme, önce kendimizi, geçmişimizi ve değerlerimizi tanıma, sonra merkezden dışarıya açılma anlayışı Hikmet Tanyu ile başlamıştır. , IX (2009), sayı:1

Türkiye'de Hikmet Tanyu ile başlayan gelenek ondan sonra artarak devam etmiş ve günümüzde Türkiye için önem taşıyan konularda önemli araştırmalar yapanlar Dinler Tarihçileri olmuştur. Kuran'da işaret edilen ve detaylı bilgi verilmeyen konuların aydınlatılmasına katkı yine Dinler Tarihi araştırmalarından gelmiştir. Kuran'da Yahudiler'in Üzeyir'i " Allah'ın Oğlu " görmeleri ve Hıristiyanların Meryem'i de Teslisin bir unsuru saymaları gibi konularının kaynağı da yine Dinler Tarihçilerinin çalışmaları ile aydınlatılmıştır. Günümüzde Türkiye'nin hem iç hem dış konuları ile ilgili meselelerine destek çalışmalara Dinler Tarihi'nden gelmiştir. Ermeniler, Süryanîler, Yahudiler, Rumlar, Sabatayistler ve bunların inançları ile ilgili ciddi çalışmalar yapanlar da Dinler Tarihçileri olmuştur.

Geçmişten günümüze Türk Milleti arasında ve Türkiye'de Dinler Tarihi'nin önemli bir disiplin haline gelmesinin Türk Milletindeki hoşgörü anlayışı ile doğrudan ilgilisi vardır. Dinler Tarihi Geleneği, aynı zamanda bir hoşgörü anlayışdır/geleneğidir. Türklerdeki el Milet ve'n Nihal geleneğinde, Kitabı't Tahkik anlayışında, Tarih-i Edyan /Dinler Tarihi kültüründe yine bu Türk hoşgörüsünün rolü, Kuran'ı doğru anlamının ve Türk Milletinin bu iki noktadaki hassasiyetini/bağlılığının bir göstergesidir ve böyle algılanmalıdır. Çünkü başkalarına hoşgörü ile bakamayan, başkalarının dinine de hoşgörü göstermesi mümkün değildir. Bu konuda Türk Milleti istisnadır. Tarih boyunca Türkler/ Türk Milleti; dini, inancı, soyu-sopu, milleti ve kültürü ne olursa olsun herkese hoşgörü göstermiş, onları Allah'ın mukaddes emaneti bilmiş ve bu anlayışa göre de muamele etmiştir. Günümüzde de bu hoşgörü bütün alanlarda devam etmektedir;hoşgörü de geçmişten beri Türklerin / Türk Milletinin ayrılmaz özelliğidir ve bu özelliği ile dünyada tek örnektir demek bir hakkın teslimi olacaktır.

Kaynakça

- 1-Hikmet Tanyu , “Turkiye’de Dinler Tarihi’nin Tarihcesi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1960, VIII/ 109- 124.
- 2- Ahmed Mithad Efendi, *Tarih-i Edyan* , İstanbul 1911/1912. d Midhad Efendi,
- 3- Mahmud Esad bin Emin Seydî Şehri, *Tarih-i Edyan*, İstanbul 1330-1333/ 1914/ 1915.
- 4- M. Şemseddin (Günaltay), *Tarih-i Edyan*, İstanbul 1338/1922.
- 5- A. Hilmi Ömer Budda, *Dinler Tarihi* , İstanbul 1935.
- 6- Ömer Rıza Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi* , İstanbul 1958.
- 7- Annamarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara 1955.
- 8- Mehmet Taplamacıoğlu, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Ankara 1966.
- 9- Adli Moran, *Dinler Tarihi*, (Hürriyet Gazetesi Neşriyatı, Yedigün Matbaası, İstanbul, trz).
- 10- Hüseyin G. Yurdaydın- Mehmet Dağ, *Dinler Tarihi*, Ankara 1978.
- 11- Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi*, (İlk Baskı 1983, Son Baskı 2008) Isparta 2008.
- 12-Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (İlk Baskı 1988, Dördüncü Baskı 2002), Ankara 2002.
- 13-Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi* (VI. Basım) İstanbul 1993.
- 14- Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi Dersleri* , *Kayseri 1993*.
- 15 - Osman Cilacı, *Genel Hatlarıyla Dinler Tarihi* , *Konya 1994*.
- 16-Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş* (İlk Baskı 1996, Genişletilmiş Dördüncü Baskı 2008), Konya 2008.
- 17-Abdurrahman Küçük-Münir Koştaş-Mustafa Erdem, *Dinler Tarihi* (İlk Baskı Eskişehir 1993, Son Baskı 2001), Eskişehir 2001.
- 18-Baki Adam- Mehmet Katar, *Dinler Tarihi* (Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, İlk Baskısı 1999), Eskişehir 2002.
- 19-Yaşayan Dünya Dinleri(Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007).
- 20- Abdurrahman Küçük-Günay Tümer-Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 2009.

21- Mehmet Aydın, "Osmanlı Medreselerinde Tarih-i Edyan Dersleri", Osmanlı Dünyasında Bilim veEğitim Milletlerarası Kongresi, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 2001, s. 169-

22-Cengiz Batuk, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihsel Seyri", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2009, Cilt:9, sayı:1.

23-Galip Atasagun , "Dinler Tarihi Bibliyografya Denemesi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 2002, sayı: 13, 253-285.

24- Mustafa Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, İstanbul 2006.